

La cultura en el segle dels Trastàmars de la Corona d'Aragó (1412-1516): humanisme, impremta i llengües*

Agustí ALCOBERRO
Universitat de Barcelona

El regnat dels Trastàmars de la Corona d'Aragó, des del Compromís de Casp fins a la mort del Rei Catòlic, comprèn un segle amb una personalitat diferenciada, però que encara té poques visions de conjunt.¹ Situat cronològicament a cavall de dues llargues etapes (la del casal de Barcelona i la de la dinastia dels Habsburg), el segle dels Trastàmars es troba també mediatitzat, pel que fa als regnes «deçà mar» de la Corona, pel notable absentisme dels seus dos reis més llargs: Alfons el Magnànim, ubicat permanentment a Nàpols durant els seus darrers setze anys de regnat (1442-1458), i Ferran II, centrat en els afers castellans d'ençà del seu matrimoni amb Isabel (1469) i fins al 1506, dos anys després de la mort de la seva primera esposa. Per un motiu i l'altre, l'estudi de la quinzena centúria s'ha fet sovint des de perspectives i paradigmes pròpiament medievals (és a dir, que en fan una mena d'epíleg del període del casal barceloní) o estrictament moderns (que la descriuen com un pròleg de l'etapa dels Àustries).

Si aquest és un problema en l'àmbit de la història política i social, la confusió es fa fins i tot més gran en el terreny de la història de la cultura. Aquí, els conceptes construïts en el segle XIX i en les primeres dècades del XX no ajuden precisament a

* Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte HAR2015-64954-P «Articulación del territorio y relaciones mediterráneas en la Cataluña de la época moderna» (MCOC - Ministeri d'Economia i Competitivitat) i en el Grup de Recerca Consolidat 2014SGR1369 «Grup d'Estudi de les Institucions i de les Cultures Polítiques (segles XVI-XXI)» (CIRIT).

1. Entre les obres de referència, esmentem: Jaume VICENS I VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, Barcelona, Vicens Vives, 2010, 3 v. (reedició facsímil, amb pròleg de M. A. Marín Gelabert, de la 1a ed.: Barcelona, Universitat de Catalunya, 1937); Santiago SOBREQUÉS i Jaume SOBREQUÉS, *La Guerra Civil catalana del segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1987, 2 v.; Ernest BELENGUER, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1976; Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999; Alan RYDER, *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1992. Jaume Vicens n'elaborà una primera visió de conjunt a la col·lecció «Biografies Catalanes»: *Els Trastàmars (segle XV)*, Barcelona, Teide, 1956, que ha estat reeditada nombroses vegades.

plantejar un enfocament de conjunt. Remarquem, en aquest sentit, la pervivència en molts àmbits de dos tòpics que es mostren especialment resilients: la percepció del Compromís de Casp com l'origen de tots els mals i l'existència d'un primigeni «humanisme català», vinculat als darrers comtes reis del casal de Barcelona.

Dins aquest marc general, la nostra aportació se centrarà en tres àmbits concrets. D'una banda, el procés de substitució dels paradigmes culturals que suposà l'arribada i la consolidació dels nous corrents humanistes provinents d'Itàlia; com veurem, la renovació humanista va assolir importants fites en els àmbits de la història i la filologia i va endegar un potent debat en aquestes matèries amb els corrents medievalitzants. D'altra banda, l'arribada de la impremta, que va ser particularment precoç, però que no sempre va tenir èxit, el seu abast territorial i els seus límits. I finalment, en una clara relació amb els dos punts anteriors, l'ús oral i escrit de les dues llengües que aleshores compartien l'espai cultural: el llatí i el català (donat que l'altra llengua vulgar, l'aragonès, havia perdut aquest estatus i no va ser mai llengua d'impremta); tot plegat, dins un marc lingüístic general caracteritzat també pel fort influx de l'italià i del castellà com a llengües de recepció, però no encara de producció.

LA SUBSTITUCIÓ DELS PARADIGMES: MEDIEVALS I MODERNS

La relació dels regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó amb Itàlia es va fer més intensa a partir de mitjan segle xv, tot aprofundint unes vies d'intercanvi cultural i humà que es van prolongar durant la setzena centúria. Els pontificats d'Alfons de Borja, Calixt III (1455-1458), i sobretot de Roderic de Borja, Alexandre VI (1492-1503), van fer més estrets els lligams amb Roma. La capital del món cristià va ser punt d'estada permanent d'algunes de les grans personalitats de les primeres generacions d'humanistes catalans. Joan Margarit (Girona, 1422 - Roma, 1484), cardenal i bisbe d'Elna i de Girona, va estudiar a Bolonya i va ser ambaixador a Roma de tres reis catalanoaragonesos: Alfons el Magnànim, Joan II i Ferran II. Jeroni Pau (Barcelona, 1458-1497) també va estudiar a la universitat pontifícia i en altres universitats transalpines, i va residir disset anys a Roma (1475-1492), sota la protecció de Roderic de Borja. Allí va exercir un paper important com a jurista a l'Administració papal i va publicar les *Practica Cancellariae Apostolicae* (Roma, 1493). El lligam entre unes terres i les altres es va mantenir en els anys següents. Així, l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agustí, promotor dels estudis arqueològics i numismàtics a la seva diòcesi, va residir durant gairebé tres dècades a la Ciutat Eterna (1535-1563).²

2. Agustí ALCOBERRO, «La influència de la cultura italiana a la Corona d'Aragó (segle XVI): entre l'emulació i el rebuig patriòtic», a Luigi LOTTI i Rosario VILLARI (ed.), *Filippo II e il Mediterraneo*, Bari,

L'altra via de relació amb Itàlia va ser Nàpols, especialment durant els anys en què Alfons el Magnànim hi establí una cort d'intensa influència humanista (1442-1458), com veurem tot seguit. Tanmateix, els contactes van sobreviure a la separació formal dels regnes, a la mort d'Alfons, i es van normalitzar amb l'annexió del regne transalpí per part de Ferran II (1504).

Per la seva banda, el Rei Catòlic va exercir un mecenatge actiu sobre alguns dels humanistes italians encarregats d'escriure la història oficial del regnat i de la dinastia. Entre ells destaca el sicilià Luca Marineo, autor a sou de Ferran II des de 1500, que publicà el 1509 a Saragossa *De genealogia regum Aragonum* sota els auspicis de l'arquebisbe Alfons d'Aragó, fill natural del rei; posteriorment, l'obra va ser inclosa a *De rebus Hispaniae memorabilis opus* (Alcalá, 1530).

Com ha assenyalat Eulàlia Duran, els humanistes catalans (com, d'altra banda, els seus col·legues d'arreu d'Europa) van mantenir una posició ambivalent davant Itàlia. D'una banda, n'apreciaven i en pretenien imitar el mètode i les obres. De l'altra, però, denunciaven «l'arrogància dels italians, que es consideraven, com a principals hereus de la llengua llatina, ciutadans de primera en el món europeu i menyspreaven les nacions més potents europees com a bàrbares».³ Per això els humanistes, arreu, van emprendre una important tasca per construir gramàtiques i històries nacionals, tot imitant amb més o menys encert els models italians.

Aquest treball va ser particularment reeixit a casa nostra durant la segona meitat del segle xv, tot i que, com veurem, no va tenir continuadors directes durant la setzena centúria. En l'àmbit de la història, destaquen les obres dels ja esmentats Joan Margarit i Jeroni Pau, i de Pere Miquel Carbonell. El cardenal i bisbe de Girona va redactar a partir de 1465 una història antiga d'Hispania a la manera humanista, el *Paralipomenon Hispaniae*, que tanmateix va ser editada pòstumament a Granada gairebé un segle més tard, el 1545. Pau va publicar, entre d'altres, l'epístola *Barcino*, «urbis laudatio» de la capital de Principat (impresa a Barcelona el 1491), i el diccionari geogràfic *De fluminibus et montibus Hispaniarum*, estampat a Roma dos anys més tard.⁴ Per la seva banda, l'arxiver reial Pere Miquel Carbonell (Barcelona, 1434-1517) va redactar en català una història de Catalunya i de la Corona d'Aragó que va intitular, a la manera humanista, *Cròniques d'Espanya*. L'ar-

Laterza, 2003, p. 325-355; Robert B. TATE, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona: La seva vida i la seva obra*, Barcelona, Curial, 1976; Santiago SOBREQÜÉS, *Joan Margarit i Pau: La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*, Barcelona, Base, 2006; Jeroni PAU, *Obres*, edició a cura de Mariàngela Vilallonga, Barcelona, Curial, 1986, 2 v.

3. Eulàlia DURAN, «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI», a *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, València, 3 i 4, 2004, p. 351-379.

4. Jeroni PAU, *Obres*.

xiver hi treballà des de 1495 fins a la seva mort, però l'obra va ser impresa pòstumament el 1547.⁵

És Carbonell qui assenyala amb més precisió als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó el sentit de consciència de ruptura generacional que definí l'humanisme a Itàlia i arreu.⁶ Carbonell va ser el primer autor que va presentar la nòmina i alguns apunts biogràfics dels seus col·legues coetanis a *De viris illustribus catalanis*,⁷ una obra escrita a la manera del *De viris illustribus* de l'italià Bartolomeo Façio. De manera encara més determinant, a les *Cròniques d'Espanya*, l'arxiver descriu amb precisió l'inici de la ruptura humanista en terres ibèriques de la Corona. El passatge correspon a l'elogi d'Alfons el Magnànim, a qui considera l'autèntic pare de l'humanisme català. La seva cort napolitana marca, doncs, segons Carbonell, el veritable punt d'inflexió entre medievalitat i modernitat a Catalunya i als altres estats ibèrics de la Corona. Així, l'arxiver conclou:⁸

Y és cert que en lo temps del dit rey Alfonso no solament los estudis de Humanitat, qui quasi eren *abolits e perduts, floriren y vingueren a lum*, e foren *restituhits* al primer estat de la gran poesia, elegància, sciència e doctrina e ornament en què estar solien antigament; mes encara sots la senyoria de aquest magnànim e virtuós rey don Alfonso foren molts duchs, comtes, bescomtes, nobles, generosos, cavallers y capitans en batalles e guerres.

En aquesta *laudatio* pòstuma del monarca com a campió de les lletres i de les armes, Carbonell utilitza una terminologia habitual entre els humanistes italians coetanis, que ens hem permès destacar en cursiva. La concepció d'una modernitat que rescata, restitueix, desvetlla o fa renéixer les glòries de l'antiguitat, per contraposició a una edat caracteritzada per la seva posició «al mig» (o «mitjana»), havia estat un lloc comú entre els humanistes italians, i Carbonell la reprèn per als regnes «deçà mar» de la Corona amb una gran contundència i una absoluta precisió cronològica.

5. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, edició crítica d'Agustí Alcoberro, Barcelona, Barçino, 1997, 2 v.

6. Agustí ALCOBERRO, «L'humanisme català en temps dels Reis Catòlics», a Luis Antonio RIBOT, Julio VALDEÓN i Elena MAZA (coord.), *Isabel la Católica y su época: Actas del Congreso Internacional 2004*, vol. I, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2007, p. 757-775. Sobre la consciència de ruptura generacional, vegeu Wallace K. FERGUSON, *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation*, Toronto, Buffalo i Londres, University of Toronto Press i Renaissance Society of America, 2006 (1a edició: Boston, 1948).

7. Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell*, Barcelona, 1865, col.l. «Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón», núm. XXVIII, p. 237-248; Mariàngela VILALLONGA (ed.), *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, edició crítica i traducció al català, Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona, 1988, p. 47-113.

8. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. II, p. 196-200.

Per confirmar-ho, el passatge de les *Cròniques d'Espanya* inclou també un gran nombre de detalls de la vida quotidiana a la cort napolitana, que Carbonell extreu, en una gran part, del *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* d'Antoni Beccadelli, el Panormita.⁹ Així, tot seguint aquesta obra, Carbonell explica que el rei Magnànim

[...] en edat de .L. anys, com és dit, se donà en aprendre les arts liberals, primer en grammàtica, e après en poesia y en rethòrica; fins en la fi de sos darrers dies tengué mestres en theologia, en dret canònic e civil, poetes, oradors y en grammàtica, lògica, y en altres disciplines molt bé instruhits y doctes.

Carbonell també recorda en aquest elogi alguns dels «preceptors e mestres» del rei. La nòmina és certament imponent: el ja esmentat Antonio Beccadelli, el Panormita, però alhora: Leonardo Bruni, Bartolomeo Facio, Lorenzo Valla, Giovanni Pontano, Francesco Filelfo «e molts de altres». També destaca la passió del rei per l'estudi i el seu desig de comunicar-la als més joves, altra vegada inspirat en el retrat que el Panormita havia fet del monarca:

E tenia lo dit rey Alfonso en ohir e aprendre dels dits poetes e oradors, que, haver oÿda la lliçó, las fehia repetir per los patges. E tenia oÿdors e dexebles com ell mateix. E perquè ab més voluntat e millor repetissen la dita lliçó, encontinent que havien repetit los faea fer una bella col·lació de confits de çucre, ja aparellada.

Carbonell destaca, òbviament, la liberalitat amb què el monarca pagava els intel·lectuals humanistes:

[...] se pot dir que en nostre temps no és estat vist ni trobat rey tant amar e premiar los hòmens letrats com era aquest rey Alfonso, donat a la contínua de aprendre letres latines.

Al mateix temps subratlla que el monarca no estalvià en la compra de luxosos llibres manuscrits, en un moment en què encara no s'havia estès la impremta. Com recorda l'arxiver, el rei Alfons va formar una nodrida biblioteca i va encarregar nombroses traduccions del grec al llatí. Escriu Carbonell:

[...] comprà aquest magnànim e prudent rey don Alfonso gran multitut de llibres de ploma escrits de pergamins de bella letra. E si no'n trobava de escrits

9. Seguim l'edició bilingüe llatí-català: ANTONIO BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso: Versió catalana del segle xv de Jordi de Centelles*, edició a cura d'Eulàlia Duran i de Mariàngela Vilallonga (text llatí), Barcelona, Barcino, 1990.

ab ploma, ell ne faea escriure, e no y planyia diners, pus fossen bé escrits y en bons pergamins. E de lengua greca en latina molts ne feu traduhir. E bé ligats e a punt los tenia. E-n feu en la sua casa ho palau una gran librería, la qual tenia fornida de totes matèries de sciència, especialment en art oratòria e poesia.

Però, per a Pere Miquel Carbonell, la figura d'Alfons el Magnànim resulta particularment grata també per un altre motiu. Amb la seva brillant cort humanista a Nàpols, el monarca va ser l'autèntic introductor i instigador dels *studia humanitatis* en les terres «deçà mar» de la Corona d'Aragó. D'aquesta manera, les obres dels humanistes aplegats pel rei Magnànim van fer «gran lum, no solament a tota la Ytàlia, mes encara a totes les terres del dit rey Alfonso, los hòmens de les quals eren dats a saber poch en poesia e art oratòria».

Així, aproximadament cinquanta anys després de la mort del rei Magnànim, quan Carbonell redactà aquest elogi, l'arxiver no es pogué estar d'establir un balanç altament positiu d'aquell regnat i de l'influx que jugaren en terres hispàniques els grans humanistes que van gaudir del seu mecenatge:

E après, ab lo saber e doctrina de aquells divulgada y extesa quasi per totes les terres de christians han après e aconseguit llur sciència e doctrina, y especialment en art oratòria e poesia, de les quals poch gustaven, y en lo parlar y escriure no tenien elegància, ni la sciència que après per los sobredits poetes y oradors han haguda e han encara alguns en aquests regnes e principat del sapientíssimo rey don Alfonso, qui és estada causa, per lo que és dit, de suscitar aquestes sciències qui estaven *adormides*.

L'influx positiu es va estendre també, d'acord amb l'arxiver, a l'àmbit del dret i a la Cancelleria Reial:

Y en escriure y ordenar en latí alguns privilegis e letres, nosaltres, vassalls del dit rey de Aragó, usàvem molt de la barbària, ne teníem aquella suavitat y elegància que per gràcia de nostre senyor tenen vuy alguns.

I així, el seu llegat com a mecenes de la cultura havia de ser reverenciat i utilitzat per les noves generacions. Perquè, com escriu Carbonell en clau moralitzant i didàctica alhora:

E serà gran culpa de no gustar y aprendre y saber, *maxime* als qui tenen bon ingeni, tot lo que los dits oradors, poetes y doctors saben. Car poch val tenir tants e bons libres, e per galloferia, e donats a la lascívia e carnalitat e oci, no estudiar en aquells ne curar-se'n com deuriem. E per ço tots som obligats principalment a nostre senyor Déu e a la sacratíssima e humil verge Maria, mare sua, e al dit Alfonso, qui axí-ns ha *despertats* e mostrat camí de aprendre saber e

aconseguir tant de bé y thesor com són dites sciències, especialment de art oratòria e poesia.

A les *Cròniques d'Espanya*, però, l'elogi d'Alfons el Magnànim com a monarca humanista contrasta amb el distanciament amb Ferran II, a qui Pere Miquel Carbonell retreu que no hagués finançat la seva obra. L'arxiver reial va optar per tancar la seva història en el regnat de Joan II, pare del Rei Catòlic. I escriu, tot justificant aquesta decisió:

Jatsia alguns han dit que la devia acabar [l'obra] descrivint-hi los actes fets per lo rey don Ferrando, fill del rey don Juan de gloriosa memòria, emperò lo predit misser Hierònym Pau, cosí meu, ha aconsellat lo contrari, ço és, que no componés sinó fins al rey don Juan, *inclusive*, leixant-ho compondre as cronistes del rey don Ferrando qui'n són bé pagats e yo *forte* no seré remunerat.¹⁰

Aquesta norma, tanmateix, té una sola excepció. Es tracta de l'edició, com una mena d'epíleg de l'obra, de la carta que Carbonell va enviar a Bartomeu de Verí el 8 de desembre de 1492, en què descriu l'atemptat perpetrat el dia abans contra Ferran II per part del pagès de remença Joan de Banyamars (i els detalls de la seva «crudelíssima mort» per part de les autoritats reials, executada el dia 12). En l'epístola, per cert, en un estadi emocional extrem, i abandonant vells recels, l'arxiver qualifica el monarca com a «virtuosíssimo e quasi un àngel tramès en la terra per nostre senyor, que no crech que millor rey may sia estat».¹¹

El desplegament del model humanista en història va tenir altres conseqüències positives. Jeroni Pau i Pere Miquel Carbonell han estat considerats els fundadors de l'arqueologia a casa nostra —tot seguint una pràctica que tot just acabava d'iniciar-se a Itàlia. L'arxiver reial va aplegar nombroses inscripcions recollides per ell mateix, pel seu cosí i pel seu fill Francesc a *Epigramata in lapidibus sive marmoribus sculpta, tam Romae et Barcinonae quan Tarracone, quan etiam in Hispania accipe*.¹² L'arxiver també feu ús de l'observació arqueològica en diversos passatges de les *Cròniques d'Espanya* en què descriu, entre d'altres, les muralles de Barcelona i el seu temple d'Hèrcules.¹³ L'interès per les inscripcions i per les restes antigues també donà lloc a un canvi d'actitud pel que fa a les restes materials. Podem esmentar, en aquest sentit, l'ardiaca Lluís Desplà i d'Oms (1444-1524), coetani i amic dels autors esmentats, que col·leccionava inscripcions i restes arqueològiques al pati de la Casa de l'Ardiaca, que convertí en un bell palau italianitzant.

10. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. I, p. 184.

11. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. II, p. 260-263.

12. Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Opúsculos...*

13. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. I, p. 179.

Des de la superioritat del coneixement que donaven la filologia i la lectura àmplia dels clàssics, Pere Miquel Carbonell va encetar una dura polèmica amb la historiografia medieval, i en concret amb les seves llegendes. L'objecte de crítica van ser les *Històries e conquestes dels reis de Aragó e comtes de Barcelona* de Pere Tomic, que havien estat editades el 1495 (i que ho serien novament el 1519 i el 1534).¹⁴ En un contundent exercici de *disputatio*, Carbonell dedica a aquesta obra els vint-i-dos capítols que encapçalen les *Cròniques d'Espanya*, sota el títol genèric «De la sepultura de les erres y fàbules que s troben escrites en cròniques».¹⁵

L'obra de Tomic, probablement enllestida el 1438, reflecteix dos grans cicles mítics de caràcter fundacional. El primer arrenca amb la *Historia de rebus Hispaniae*, de Rodrigo Jiménez de Rada (escrita el 1243), i proclama el lligam dinàstic entre Túbal, net de Noè i primer rei d'Hispania, i Hèrcules.¹⁶ El segon, sense precedents escrits, introdueix la llegenda d'Otger Cataló, fundador del nucli primigeni de la Catalunya cristiana alliberada dels sarraïns.¹⁷

Ambdós cicles són blasmatats amb contundència per Carbonell. Són, afirma, «errors e rondalles», «oradures e somnis», escrits «puerilment e grossera» i «sens fonament algú». En la seva argumentació, l'arxiver recorre reiteradament a dues disciplines iniciades pels humanistes: l'arqueologia, com ja hem esmentat, i l'etimologia gramatical. A tall d'exemple, heus aquí la refutació de la suposada fundació de Vic per Hèrcules:

Semblant error han scrit los dits mossèn Thomich e altres ignorants de Vich, car han volgut escriure, sens fundament de auctors approats, que fonch apellat Vich per Hèrcules en senyal de victòria; e no és ver, car Vich no-s lix fos edificada en aquell temps, ne per Hèrcules li fora estat imposat nom latí, mas grech. E consta encara que Vich antigament havia nom Ausa, d'on és dit Osona.

Com veiem, un criteri clau de fiabilitat entre els humanistes era la condició d'«autor aprovat». Carbonell aplica aquest criteri amb una gran cura, i en desmarca alguns dels autors medievals que fins aleshores havien estat considerats autori-

14. Pere TOMIC, *Histories e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, edició crítica de Joan Iborra, Catarroja i Barcelona, Afers, 2009.

15. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. 1, p. 174-184; Agustí ALCOBERRO, «Medievals i moderns. El debat historiogràfic en la Catalunya del segle xv», *Afers: Fills de Recerca i Pensament*, núm. 19 (1994), p. 537-554.

16. Rodrigo JIMÉNEZ DE RADA, *Historia de los hechos de España*, traducció castellana i edició de Juan Fernández Valverde, Madrid, Alianza Universidad, 1989; Robert B. TATE, «Mitología en la historiografía española de la Edad Media y del Renacimiento», a *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo xv*, Madrid, Gredos, 1970, p. 13-32.

17. Miquel COLL I ALENTORN, «La llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons», a Miquel COLL I ALENTORN, *Obres completes*, vol. IV, *Llegendari*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 7-50.

tats. Així, sobre el bisbe Isidor de Sevilla escriu l'arxiver: «entre persones doctes, dit Isidoro ne porta major nom per la sanctedat sua que no pas per haver haguda la doctrina lesta e clara». I Rodrigo Jiménez de Rada i la seva *Historia de rebus Hispaniae* donen lloc al comentari següent:

[...] lo qual reverent arquebisbe, encara que es crega ésser stat home de gran dignitat, devoció y probitat, y no del tot inerudit, no-res-menys, per manament de la edat en la que escriví, no havent cognició de bons auctors e bones lletres, fàcilment podia errar e poch saber en les històries dels antichs e elegants auctors, axí grechs com latins.

Però aquestes reflexions, tan poc afalagadores de les tradicions locals, no devien agradar a tothom. No corresponien exactament a allò que convenia aleshores a la monarquia hispànica, que es trobava en ple combat per l'hegemonia a Itàlia, ni tampoc devien satisfer els gustos de la comunitat creixent de lectors. En tot cas, l'esforç de construcció d'un nou relat històric endegat pels humanistes catalans del segle xv no va tenir continuïtat. Més endavant n'analitzem algunes causes, però aquí en volem avançar ja una de caràcter historiogràfic.

El 1498, mentre Pere Miquel Carbonell redactava les seves *Cròniques d'Espanya*, el dominicà Giovanni Nanni (Annio de Viterbo) publicava en sengles edicions a Roma i a Venècia uns *Commentaria super opera auctorum diversorum de antiquitatibus loquentium* que han estat considerats una de les majors falsificacions de la història. El mètode d'Annio era elemental: l'autor afirmava haver localitzat els manuscrits de diverses obres antigues, de les quals ara feia l'edició crítica, dins la més estricta ortodòxia humanista. Els historiadors de les obres aleshores estampades eren coneguts, per bé que molt llunyans, com l'egipci Manetó, el caldeu Berosus o el romà Quint Fabi Píctor, i assolien la consideració d'«autors aprovats». D'altra banda, el clima en què es produí aquesta empresa era favorable a la credulitat: en les darreres dècades, el desenvolupament del mètode filològic i el desplegament de la impremta havien donat a conèixer un gran nombre de textos antics fins aleshores pràcticament ignorats a l'Europa occidental.

Però, a més, el contingut dels *Commentaria*... era clarament afalagador per a la monarquia hispànica, i en especial per a la ciutat de València. Els textos dels historiadors antics dibuixaven una dinastia fundacional formada per vint-i-quatre reis d'una longevitat excepcional, que situaven els orígens d'aquesta monarquia milers d'anys enrere; de fet, fins a sis-cents abans de la fundació de Troia. I presentaven València com l'antiga Roma i la quinta essència de la valentia. Certament, es fa molt difícil no relacionar la intenció d'aquesta obra amb el paper creixent que aleshores tenia Ferran II a Itàlia, i amb el pontificat del valencià Alexandre VI. Per ini-

ciativa pròpia o induïda, Annio construïa un passat per a la monarquia hispànica a l'alçada del seu present i de l'ambició política dels seus governants.

Probablement per aquest motiu, la difusió dels *Commentaria...* als regnes ibèrics va ser sensacional. A Castella, l'obra d'Annio va ser utilitzada, entre altres autors, per Elio Antonio de Nebrija, Luca Marineo, Florián de Ocampo i Esteban Garibay. A la Corona d'Aragó, significativament, el seu ressò es va iniciar a la *Primera part de la Història de València* de Pere Antoni Beuter, impresa el 1538, i va continuar, entre d'altres, amb Francesc Tarafa, Antoni Viladamor i Francesc Diago; cal dir, però, que s'hi van oposar Joan Lluís Vives, Antoni Agustí i Jerónimo Zurita.¹⁸

En tot cas, l'obra d'Annio va ser un tret en la línia de flotació del relat de la Hispània antiga construït pels humanistes catalans. Amb els *Commentaria...*, els cicles mítics medievals prenen una nova embranzida que els dotava de modernitat, i aparentment els protegia davant la incipient crítica humanista. Si tot un humanista italià havia redescobert una veritat històrica tan favorable, com es podien continuar sustentant, sense sospita d'antipatriotisme, les actituds crítiques o in-crèdules envers aquell passat?

ELS INICIS DE LA IMPREMTA

Pere Miquel Carbonell és també l'autor coetani que fixa l'origen de la impremta als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó. En el seu elogi del rei Alfons el Magnànim, Carbonell explica que els primers impressors van començar a actuar a casa nostra durant el regnat del seu germà, Joan II. Alfons, ens diu:

[...] no plangué moneda en comprar llibres, no de estampa, que lavors no se'n trobaven, car lo imprimir de letres que-s dien de estampa no començà fins en lo temps del rey don Juan [II] d'Aragó, [...] mes comprà aquest magnànimo e prudent rey don Alfonso gran multitud de llibres de ploma escrits de pergamins de bella letra.

I afegeix, pel que fa al moment de redacció d'aquest passatge, que situem vers 1497, tot parlant de l'elegància dels autors moderns: «E altres, si hi volran estudiar, tendran, si entendre y dar s'i volran, majorment per tenir vuy en dia molts y molts llibres de totes sciències estampats».

18. Robert B. TATE, «Mitología...»; Julio CARO BAROJA, *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona, Círculo de Lectores, 1991; Agustí ALCOBERRO, «Humanisme i historiografia a la Corona d'Aragó, de Ferran el Catòlic a Carles V», a Ernest BELENGUER (COORD.), *De la Unión de Coronas al Imperio de Carlos V*, vol. III, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 215-235.

L'estudi dels orígens de la impremta a casa nostra disposa d'una certa tradició d'ençà que Josep M. Madurell i Marimon publicà els *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* el 1955. La majoria dels documents utilitzats per Marimon provenen de l'Arxiu Històric de Protocols, una font bàsica per al coneixement de la indústria editorial a la qual han hagut de recórrer tots els estudiosos de la temàtica. Destaquem, en aquest sentit, la recent tesi doctoral de Xevi Camprubí sobre Rafael Figueró i els orígens de la premsa, entre les guerres dels Segadors i de Successió.¹⁹ D'altra banda, el pròleg que Joaquim Rubió i Balaguer redactà per a l'obra de Marimon ha estat objecte d'una edició específica.²⁰

Entre els treballs posteriors, cal remarcar els de Philippe Berger sobre el món del llibre a València, els de Jocelyn N. Hillgarth sobre el regne de Mallorca i els de Manuel Peña sobre el Principat.²¹ Recentment, Montserrat Lamarca ha fixat una cronologia dels primers anys de la impremta a Catalunya que seguim en aquest apartat.²²

La difusió de la impremta per Europa va ser excepcionalment ràpida i generalitzada d'ençà que Gutenberg va donar a la llum el primer exemplar de la seva Bíblia el 1445. Els deixebles de l'impressor alemany es van repartir pels diversos regnes europeus, sabedors del domini d'una tècnica revolucionària i de fàcil transport. Per això, el nou art de l'estampació mostra en els seus orígens una geografia molt àmplia i una gran mobilitat per part dels impressors. La impremta era present ja a Subiaco el 1467, a Roma el 1469, a Venècia el 1470 i a Nàpols el 1472. Aquell mateix any, l'impressor Johannes Parix, nat a Heildeberg, estampava a Segòvia el primer incunable peninsular, el *Sinodal d'Aguilafuente*, per encàrrec del bisbe Juan Arias de Àvila. Només en una segona etapa, ja entrat el segle XVI, Lió i Venècia van esdevenir els dos grans centres impressors de l'Europa del sud, tot desbancant molts impressors locals. I, a un ritme fins i tot més lent, Barcelona va esdevenir el centre editorial de la monarquia hispànica.

19. Xevi CAMPRUBÍ, *L'impressor Rafael Figueró (1642-1726) i la premsa a la Catalunya del seu temps*, tesi doctoral, Barcelona, Fundació Noguera, 2018. Vegeu també Xevi CAMPRUBÍ, *La premsa a Catalunya durant la Guerra de Successió*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2016.

20. Joaquim RUBIÓ I BALAGUER, *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986.

21. Philippe BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València: Institució Alfons el Magnànim, 1987, 2 v.; Jocelyn N. HILLGARTH, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, París, CNRS, 1991, 2 v.; Manuel PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento: Libros y lenguas*, Lleida, Milenio, 1996; Manuel PEÑA, *El laberinto de los libros: Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Rupérez, 1997.

22. Montserrat LAMARCA, «La impremta a Catalunya en el segle XVI», a Eulàlia DURAN i Maria TOLDRÀ (ed.), *Itineraris: Nous estudis sobre la cultura al Renaixement*, València, 3 i 4, 2012, p. 205-226.

Als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó, tenim documentats els primers tallers tipogràfics a València i a Barcelona el 1473. El primer document publicat per Madurell que confirma la presència a Barcelona de l'impressor alemany Enric Botel té data, però, del 8 d'agost de 1474. A Barcelona, entre 1473 i 1500, hi ha documentades onze impremtes, però no totes van sobreviure als primers anys del nou enginy. El primer llibre imprès conegut va ser l'*Ètica i Política* d'Aristòtil (*Commentaria in Ethicorum libros. Comentaria in Politicorum libros*), i els seus impressors van ser Pere Brun i Nicolau Spindeler (associats).

A València es publicaren el 1474 les *Obres e trobes en lahors de la verge Maria*, que recollen les peces presentades a un certamen literari esdevingut l'11 de febrer d'aquell any i que constitueixen la primera obra literària estampada a la península Ibèrica. Els seus impressors van ser Lambert Palmart, Joan de Salzburg i Pau Hurus, tots ells alemanys.

Els anys següents tenim constància de la presència d'impressors i impremtes en altres llocs de Catalunya i del País Valencià. A Tortosa, el 16 de juny de 1477, els impressors Nicolau Spindeler i Pere Brun van publicar les *Rudimenta Grammatices* de Nicolaus Perottus, que ja havien imprès dos anys abans a Barcelona. En els anys següents, ambdós impressors seguiren una trajectòria professional independent, que dugué consecutivament el primer de nou a Barcelona, Tarragona i València, i que envià el segon a Sevilla. A Lleida, l'impressor Enric Botel, que hem documentat cinc anys abans a Barcelona, imprimí el 16 d'agost de 1479 el *Breviarium Ilerdense*. El seu va ser l'únic taller que va funcionar a Lleida fins al 1499. A Girona és probable que el 1483 s'hi imprimís el *Memorial del pecador remut*, de Felip de Malla. En tot cas, la primera obra que ha estat confirmat que s'hi estampà és el *Psaltiri devotíssim* de Francesc Eiximenis, impresa el 20 de març de 1495 per Diego de Gumiel. Per la seva banda, a Tarragona, l'impressor Nicolau Spindeler, que s'hi instal·là fugint de la pesta que assotava Barcelona, publicà el *Manipulus curatorum* el 5 d'agost de 1484. Finalment, al monestir de Montserrat, inclòs en la província benedictina castellana, hi començà a funcionar una impremta el 1499. En els anys següents, sota l'impuls de l'abat García de Cisneros el monestir estampà un gran nombre de breviaris, diürnals i altres llibres litúrgics, alguns dels quals en castellà, que van ser distribuïts pels monestirs de la província castellana de l'orde.

La majoria d'obres impreses en aquells primer anys eren de contingut religiós, didàctic o moral. Els inventaris de biblioteques de l'època confirmen en tots els casos l'hegemonia d'aquests gèneres. El mateix s'esdevé quan parlem de propietaris d'un sol llibre o d'uns pocs. Per això resulta especialment remarcable esmentar-ne les dues grans excepcions.

D'una banda, la impressió del *Tirant lo Blanc* és la primera dedicada a un llibre d'entreteniment. El text va ser redactat entre 1460 i 1464 i la seva primera edició

valenciana és de 1490. Albert G. Hauf ha donat a conèixer recentment el contracte signat per l'impressor alemany Nicolau Spindeler i tres socis valencians l'agost de 1489.²³ El contracte preveia inicialment una tirada de quatre-cents exemplars, que finalment esdevingueren 715. Per la seva banda, l'edició barcelonina de l'obra de 1497, a càrrec de l'impressor Pere Miquel, i a la seva mort, de Diego Gumiel, va ser de tres-cents exemplars. Gumiel probablement també va ser el responsable de l'edició castellana de l'obra, publicada a Valladolid el 1511. L'edició italiana es realitzà a Venècia alguns anys després, el 1538.

L'altra impressió que mereix ser destacada és la *Compilació de les Constitucions de Catalunya*, concloua a Barcelona el 20 de febrer de 1495 també pels impressors Pere Miquel i Diego Gumiel. Aquesta empresa subratlla la superioritat del taller de Miquel i Gumiel, però també la importància que juristes i advocats concedien a les constitucions. La seva impressió en confirmà la vigència i contribuï a consolidar el model constitucional català en un moment d'una gran importància històrica.²⁴

LES LLENGÜES: LA RESTITUCIÓ DEL LLATÍ I LA DIGNIFICACIÓ DE LA LLENGUA VULGAR

Als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó, com a Itàlia, l'impacte dels humanistes en la «qüestió de la llengua» va resultar determinant. No endebades, els *studia humanitatis* s'havien construït a començament del segle xv a la península transalpina al voltant de cinc grans disciplines: la gramàtica, la retòrica, la poesia, la història i la filosofia moral. Tres d'elles es referien a la llengua i les altres dues, al contingut. El seu conreu equilibrat havia de permetre la combinació d'eloqüència, saviesa i virtut. D'altra banda, la gran aportació positiva dels humanistes va ser el desplegament del mètode filològic, que possibilità l'aparició d'edicions crítiques dels clàssics i el naixement de la filologia com a ciència moderna.²⁵

Aquestes conquestes culturals tenien un primer referent en la llengua llatina, però ben aviat es van estendre, amb un caràcter retrospectiu, a les altres llengües antigues, com el grec clàssic, l'hebreu o l'arameu; i amb un sentit de present i de futur, a les llengües vulgars, que van ser objecte de dignificació i de reflexió gramatical.

Catalunya no va viure al marge d'aquesta tendència. L'edició barcelonina de 1475 dels *Rudimenta Grammatices* de Nicolaus Perottus, i la seva seqüela tortosina de dos anys després, ja esmentada, manifesten l'interès per la renovació filològica

23. Joanot MARTORELL, *Tirant lo Blanch*, edició a cura d'Albert G. Hauf, València, Generalitat Valenciana, 2004, 2 v.

24. Edició facsímil, amb un estudi de Josep M. Font i Rius, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988.

25. Paul O. KRISTELLER, *The Classics and Renaissance Thought*, Cambridge, Harvard University Press, 1955.

que es vivia a Itàlia i la seva translació pràctica als estudis universitaris. En la mateixa línia, cal remarcar l'edició de Barcelona de 1507 de l'adaptació catalana del diccionari de Nebrija (és a dir, del *Diccionario latino-español*, editat a Salamanca el 1492, i del *Vocabulario español-latino*, imprès el 1494).

Però l'interès filològic d'aquella primera generació d'humanistes no es limitava al llatí. Arreu, els filòlegs humanistes es proposaven la dignificació de les llengües vulgars i l'establiment d'una gramàtica comparable a la de la llengua llatina que les dotés de precisió i d'elegància.

En aquesta estratègia, ben aviat es van dibuixar dues possibles línies a seguir.²⁶ D'una banda, en una Itàlia esquarterada en múltiples estats i amb freqüents sobiranes foranes, els humanistes del Quattrocento es van proposar la creació d'una llengua comuna a tota la Península bo i partint d'un model literari potent: el toscà dels grans autors del Trecento, Dant, Petrarca i Boccaccio. L'enorme intuïció literària d'aquests autors havia de permetre la construcció d'una llengua comuna artificial, d'una koiné, que requeria d'aprenentatge i que havia de ser un vehicle de comunicació entre les classes cultes de la península transalpina.

L'altre model va ser l'aplicat a la Corona de Castella a la fi del segle xv. Aquest model tenia el suport polític d'un dels naixents estats moderns i pretenia construir una llengua apta per a tots els nivells de l'Administració, coneguda pels seus funcionaris, que esdevingués un instrument de comunicació àgil. Aquest model es va materialitzar el 1492 en la *Gramática castellana* d'Elio Antonio de Nebrija. En el pròleg, dedicat a la reina Isabel (i no als Reis Catòlics), Nebrija definia molt bé aquesta intenció:

Quando bien conmigo pienso, muy esclarecida reina, y pongo delante los ojos el antigüedad de todas las cosas que para nuestra recordación y memoria quedaron escritas, una cosa hallo y saco por conclusión muy cierta: que siempre la lengua fue compañera del imperio. Y de tal manera lo siguió que juntamente començaron, crecieron, y florecieron. Y después junta fue la caída de entrambos.

Òbviament, no cal buscar en aquest text una mena de visió profètica del que seria, anys a venir, l'Imperi hispànic d'ultramar. El concepte «imperi», redactat el 1492, fa referència a «estat» o «administració». La Corona de Castella que s'estava construint aleshores necessitava una llengua comuna a tots els seus nivells de comandament.

A la Corona d'Aragó, la referència similar a l'esmentada per Nebrija havia de

26. Josep M. NADAL, «“Usar de llenguatge artificios” en el segle xvi: ideologia lingüística i llengua literària», a *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.

ser la Cancelleria Reial. Per això no és estrany que la primera gran reflexió amb voluntat normativa sobre la llengua fos compilada per un alt funcionari reial que ja coneixem a aquestes alçades. Ens referim de nou a l'arxiver reial Pere Miquel Carbonell, autor del manuscrit redactat el 1492 *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*.

Antoni M. Badia i Margarit s'hi referí ja en la primera edició d'aquesta obra, que publicà el 1950:

Paralelamente al interés que Nebrija ponía en sus estudios sobre la lengua vulgar castellana, Pere Miquel Carbonell acogía en un manuscrito polifacético un texto que demuestra una honda preocupación por la manera cómo se usaba el catalán. Todo ese proceso de ennoblecimiento de las lenguas vulgares, que se ven tratadas como las clásicas, caracteriza, como es sabido, la peculiaridad espiritual renacentista.²⁷

Aleshores, però, Badia i Margarit encara considerà que els autors d'aquesta obra havien estat el valencià Bernat de Fenollar i el català Jeroni Pau.

Gairebé mig segle després, però, en la seva edició definitiva de 1999, Badia i Margarit establí l'autoria d'aquesta obra per part de Carbonell i en destacà la importància i la precocitat:

Queda palesa l'afinitat existent entre la intenció de les *Regles* i el ferment que, passat el temps, cristal·litzarà entre italians, castellans, portuguesos i francesos, els quals clamaran l'equiparació de les llengües vernacles i la llengua llatina.²⁸

UN MODEL MODERN, PERÒ SENSE CONTINUADORS

Ja m'he referit anteriorment a l'escàs ressò dels historiadors humanistes catalans en els anys següents. Podem afegir-ne alguns exemples. Com hem dit, el *Paralipomenon* de Joan Margarit va ser publicat el 1545 a Granada per Sancho de Nebrija, en una compilació general d'històries d'Espanya. Tanmateix, com que l'editor desconeixia el nom de l'autor, l'obra va ser atribuïda a un genèric bisbe de Girona que és anomenat «el Gerundense». Les obres de Pau ben aviat van caure en l'oblit. I Pere Miquel Carbonell, rescatat per la impremta el 1547, va esdevenir una mena d'excepció antipàtica entre el patriotisme medieval de Pere Tomic i el pa-

27. Antoni M. BADIA I MARGARIT, «Regles de esquivar vocables o mots grossers o pagesívols. Unas normas del siglo xv sobre pureza de la lengua catalana. I: Edición del texto», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. XXIII (1950), p. 137-152.

28. Antoni M. BADIA I MARGARIT, *Les 'Regles d'esquivar vocables' i la «qüestió de la llengua»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.

triotisme modern d'Anno de Viterbo. Així, a tall d'exemple, Pere Antoni Beuter escrivia a la *Segunda parte de la seva Crònica del Regne de València*, impresa el 1551, en presentar com a verídica la llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons:

[...] y maravillome mucho de un nuevo escritor cathalán llamado Carbonell, que dice no haver hallado escritor que diga que el emperador Carlos [Carlemany] tuvo señorío en Cataluña.²⁹

Cristòfor Despuig, als *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, feia el mateix en comentar l'oposició de Carbonell a la llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya:

[...] y no sé a què propòsit, que si aquella ordinació fora perjudicial o donara deslustre a Cathalunya, no fora mal fer-hi contrari, encara que no fos ab bon fonament. Però essent cosa tan singular y tan principal que com ella no la y ha en la christiandat tota, no sé què pogué moure'l a fer-hi la contradicció que y ha feta essent català, que no u sabera fer més un castellà.³⁰

La nòmina de contraris a l'actitud desmitificadora de Pere Miquel Carbonell i dels primers humanistes catalans gairebé podria ampliar-se *ad infinitum*.

La no continuïtat de la renovació humanista també es materialitzà en l'àmbit de la filologia. Antoni M. Badia i Margarit destaca la incapacitat dels autors del segle XVI per definir una gramàtica i unes normes ortogràfiques per al català —una assignatura que restà pendent fins al segle XX, amb totes les conseqüències que això va suposar: fragmentació dialectal, castellanització progressiva, manca d'un model per a la impremta, etc. No endebades, el títol d'un dels capítols de l'obra de Badia és justament «La llavor de la llengua nova, malmesa abans de brotar».³¹

El fracàs concloent d'aquella generació intel·lectualment ben dotada i ben relacionada ha de ser objecte de reflexió. A parer nostre, cal destacar que aquell primigeni nucli humanista es forjà al voltant d'una cort sobirana, i des d'una consciència i d'una voluntat d'elit. Parlem d'alts funcionaris i eclesiàstics d'una monarquia pròpia, que conservava la cort i la capitalitat a les nostres terres. El trasllat de la cort va deixar aquests col·lectius en una posició que podem qualificar de perifèrica o provincialista, i amb grans dificultats per reproduir-se. La seva construcció conceptual i el seu relat intel·lectual van deixar de tenir interès per a una nova monarquia construïda en termes compostos i predominantment castellans. Però

29. Pere Antoni BEUTER, *Cròniques de València*, València, Generalitat de València, 1995, p. 64.

30. Cristòfor DESPUIG, *Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició crítica d'Eulàlia Duran, Barcelona, Curial, 1981, p. 182-183.

31. Antoni M. BADIA I MARGARIT, *Les 'Regles d'esquivar vocables'...*, p. 435-447.

tampoc no podien interessar, per la seva arrel elitista i filomonàrquica o cesarista, a les institucions de la terra (Diputació del General, Consell de Cent) que aleshores iniciaven un ascens imparable.

Justament creiem que la reconstrucció d'un pensament català modern —amb un discurs històric i jurídic propi— es va fer a partir de la segona meitat del segle XVI des d'aquest àmbit institucional, que visqué aleshores un fort relleu social: un àmbit davant el qual els humanistes reialistes del segle XV havien expressat unes preocupacions nombroses i inevitables.